

“לעשות משהו בקשר לזה” מחקר ומדיניות¹

מיכל קרומר-נבו² ומיה לביא-אג'אי³

מקצוע העבודה הסוציאלית קשור בטבורו לסוגיות של מדיניות כלכלית וחברתית. בגוף הידע המתפתח בתחום של פרקטיקת מדיניות הוקדשה תשומת לב מעטה יחסית למעורבותו של המחקר ולמעורבותם של חוקרים בעבודה סוציאלית בסוגיות של מדיניות. מאמר זה דן בדרכים השונות שבהן מחקר בעבודה סוציאלית יכול להשפיע על מדיניות חברתית, ומציע את הגישה של מחקר פעולה משתף כגישה מחקרית השואפת להביא לשינוי חברתי ולשינוי מדיניות. כדוגמה מאמר זה מתאר בפירוט מחקר פעולה משתף ראשון בישראל בתחום העוני: “בני אדם בעוני משתתפים בשיח על אודות עוני”. לסיכום, המאמר דן ביתרונותיו ובחסרונותיו של מחקר פעולה משתף כאמצעי להשפעה על מדיניות ובמידת התאמתו של אמצעי זה לעובדים סוציאליים.

מטרת הפעילות האינטלקטואלית היא לא רק לקדם את ההבנה התיאורטית ולהעשיר את הפרקטיקות האינטלקטואליות, אלא להרחיב ולהעמיק את הרלוונטיות החברתית של ידע, להדק את הקשרים שבין רעיונות לבין עקרונות דמוקרטיים.

(Merod, 1987; מצוטט אצל Barsky, 1990, 7).

- 1 תודה לאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ג'וינט-מכון ברוקדייל ואשלים, אשר מימנו את המחקר ואת הכנס. תודה לכל משתתפי המחקר, שבעים ושמונה במספר, ששמותיהם מופיעים בניירות העמדה. תודה לעדי ברק, שליווה כעוזר מחקר את כל התהליך ולחברי ועדת ההיגוי של הכנס, ולאלה שסייעו בארגון וניהול קבוצות הדיון (לפי סדר א"ב): ראוויה אבו-רביע, רחל אגמון, איסמעיל אזברגה, עינת אלבין, איתן ארם, חגית בן-רצון, יהודית בר-און, יעל הרמל, נטע זיו, חגית חליל-עדן, מיכל קומם, יוסף קטן, אסתי קצין, לאה שמעוני, דנה שני עצמון, דלית תרשיש-פלך. תודה מיוחדת ליונה רוזנפלד על שהיווה השראה מתמשכת לעבודה ולרעיונות המתוארים במאמר זה.
- 2 המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- 3 המרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; היחידה לאפידמיולוגיה של בריאות הנפש והיבטים פסיכוסוציאליים של מחלות, מכון גרטנר לחקר אפידמיולוגיה ומדיניות בריאות.

ביטחון סוציאלי, טבת תש"ע, דצמבר 2009, מס' 81 : 106-75

נשלח לפרסום ב-5.7.2009, התקבל ב-30.8.2009

מבוא

”מדוע אנחנו חוקרים עוני?” שואלים ליסטר, ברספורד ועמיתיהם (Lister, Beresford, Green & Woodard, 2000, p. 84), ועונים: ”מכיוון שאנחנו רוצים לעשות משהו בקשר לזה.” מאז היווסדו של המקצוע ועד היום מחויבותם של עובדים סוציאליים להשפיע על מדיניות חברתית היא אחד ממאפייני המקצוע. למרות זאת נשמעות טענות רבות על כך שמעורבותם של עובדים סוציאליים בזירת המדיניות החברתית ”מוגבלת לתקופות מסוימות, מצומצמת ובלתי מספקת” (וייס-גל, 2006, עמ' 446). שותפים לטענה זו אנשי מקצוע ממדינות שונות, הקוראים למעורבות רבה יותר של עובדים סוציאליים בתחום המדיניות (Hare, 2004; Haynes & Mickelson, 2003; Jansson, 2003), להכשרת עובדים סוציאליים לפעולה בתחום (Adams, 2004; Burgess & Taylor, 2005; Gal & Weiss, 2000; Saulnier, 2000; המקצועי הפורמלי (וייס-גל ולוין, 2008). במסגרת זו התפתחה כתיבה בנושא של פרקטיקת מדיניות, המבקשת להגדיר את התחום ולהציע קווים מנחים לפעולה במסגרתו (וייס-גל, 2006; Hoefler, 2006; Jansson, 2003; Schneider & Lester, 2001; ; Wyers, 1991; וכן הוקמו מסגרות להכשרת עובדים סוציאליים בתחום המדיניות החברתית (Fisher, 1995; Hoefler, 1999; NASW, 1995; Powell & Causby, 2006; Weiss, Gal & Katan, 1994). בארצות הברית, לדוגמה, הוקמה תנועה של פרקטיקת מדיניות (<http://www.policymagic.org/swppg.htm>), שהציעה מסגרת לאומית לאקדמאים העוסקים בתחומי מדיניות ופרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית, ובשנים האחרונות אנו עדים להקמתו של פורום בעל מטרות דומות גם בישראל (גל, 2005).

המושג המרכזי בהקשר זה, פרקטיקת מדיניות, מכוון לפעולתם של עובדים סוציאליים, העוסקים בעבודה ישירה עם לקוחות ומבקשים להשפיע על שינוי מדיניות חברתית בהתאם לטובת לקוחותיהם ועל פי עקרונות של צדק חברתי (וייס-גל, 2006). כך שעיקר הכתיבה על הזיקה שבין עבודה סוציאלית למדיניות והעיסוק בזיקה זו מכוונים להגברת המעורבות של עובדים סוציאליים העוסקים הלכה למעשה בהשפעה על מדיניות חברתית, בין ברמת הארגון ובין ברמה המקומית או הלאומית. בגוף הידע המתפתח בתחום של פרקטיקת מדיניות הוקדשה תשומת לב מעטה יחסית למעורבות המחקר ולמעורבותם של חוקרים בעבודה סוציאלית בסוגיות של מדיניות. מטרתו של מאמר זה היא לדון בדרכים השונות שבהן מחקר בעבודה סוציאלית יכול להשפיע על מדיניות חברתית ולהציע את הגישה של מחקר פעולה משתף (Participatory Action Research) כגישה בעלת פוטנציאל ייחודי בהקשר זה. למרות ההתעוררות היחסית של מחקרי פעולה משתפים בעולם, הרי שגישה זו היא גישה חדשה בישראל. למיטב ידיעתנו זהו המאמר הראשון

המציג בפירוט את ההיבטים המתודולוגיים של מחקר פעולה משתף בעברית ובוחן את הקשר שלהם להשפעה על מדיניות.

המאמר כולל ארבעה חלקים: הראשון דן במחקר בעבודה סוציאלית ובהשפעתו על מדיניות; השני מציג את הגישה של מחקר פעולה משתף כגישה מחקרית הנשענת על עקרונות שינוי חברתי ויש לה השלכות על שינוי מדיניות; השלישי מדגים את הגישה על ידי תיאור של מחקר פעולה משתף שנערך בישראל, בני אדם בעוני משתתפים בשיח עוני (עוד פרטים על מחקר זה ראו קרומר-נבו וברק, 2003; קרומר-נבו 2003, 2006, 2007); הרביעי דן ביתרונות ובחסרונות של מחקר פעולה משתף כאמצעי להשפעה על מדיניות ובמידת התאמתו של אמצעי זה לעובדים סוציאליים.

מחקר בעבודה סוציאלית והשפעתו על מדיניות

כדי לבחון את הזיקה שבין מחקר בעבודה סוציאלית לבין מדיניות נחלק את כלל המחקרים בתחום לארבעה סוגים עיקריים: מחקרים העוסקים באיתור אוכלוסיות בסיכון או במצבי סיכון, מחקרים העוסקים בהערכת תוכניות התערבות, מחקרים העוסקים בפיתוח מושגים ותיאוריה ומחקרים העוסקים בתיאור מדיניות קיימת או מתארים את תהליך עיצוב המדיניות.

מחקרים מהסוג הראשון, העוסקים באיתור של אוכלוסיות בסיכון או מצבי סיכון, ניתן לראות, למשל, בעבודות החושפות את מצבי הסיכון שבהם מצויים בני נוער עולים (קושר, בן-אריה וכהן, 2009) וילדים במשפחות בדואיות פוליגמיות (Al-Krenawi & Slonim-Nevo, 2008), הטרדה מינית בבתי ספר (Zeira, Benbenishty & Astor, 2002), בני משפחה של חיילים המתמודדים עם תסמונת פוסט-טראומטית (סלומון, 1989), תלמידים ערבים והשימוש בחומרים פסיכואקטיביים (עזאזה, בר-המבורגר, ומורן, 2007), חוסר ביטחון תזונתי (קאופמן וסלונים-נבו, 2004) או נשים מוכות בחברה הערבית (Haj-Yahia, 2000) ונשים העוסקות בזנות (Cwikel, Ilan & Chudakov, 2003). בישראל, משרד הרווחה והשירותים החברתיים יוזם מחקרים כאלה, וארגון כמו המועצה לשלום הילד מפרסם סקרים ומחקרים רבים מסוג זה. למחקרים אלה פוטנציאל של השפעה על מדיניות, מכיוון שהם מסייעים להביא לתודעתם של קובעי מדיניות מי הן האוכלוסיות ומה הם מצבי הסיכון שראוי להיערך לטיפול בהם.

מחקרים מהסוג השני, המתמקדים בהערכת תוכניות התערבות, על תהליכיהן ותוצאותיהן, או בפיתוח תוכניות כאלה, הם חלק מרכזי מהעשייה המחקרית בעבודה סוציאלית בצפון

אמריקה, בבריטניה (Powell, 2002) וכן בישראל (ראו למשל: לאור ושפירו, 2008, פרל ופלד, 2007; Adler-Ben Dor & Savaya, 2007; Solomon, Shklar & Mikulincer, 2005 וכן מחקרים הנערכים במסגרת מכון מאירס, ג'וינט-ברוקדייל). גם סוג זה של מחקרים יכול לשמש קובעי מדיניות בפועל, שכן הם מספקים מידע מוסמך בדבר כיווני התערבות יעילים אפשריים (סוסקולני, 1988). למרות חשיבותו ומרכזיותו של תחום מחקרי זה, יש הטוענים שהוא מביא לכך שהמחקר משתתף באופן נרחב בהערכה של מדיניות חברתית, אך משפיע רק באופן מצומצם על התפתחותה (Powell, 2002).

הסוגים השלישי והרביעי של המחקר נושאים אופי תיאורטי או אנליטי יותר לעומת שני הראשונים היישומיים במהותם. הסוג השלישי מתמקד בפיתוח מושגים ותיאוריה. מחקרים מסוג זה שואפים ליצור מושגים חדשים להבנת תופעות חברתיות, לחשוף יחסים בין תופעות חברתיות למצבים התנהגותיים או מנטליים או להציע מסגרות מושגיות להתערבות; לדוגמה: עבודתו של רוזנפלד (1993) הבוחנת את מושג השותפות ותורמתו לעבודה הסוציאלית; ההצעה ליצירת שירותים חברתיים הולמים לאוכלוסיות מוחלשות (רוזנפלד וסייקס, 2000); עבודתה של וייס-גל (2008) הבוחנת את ביטוייה של גישת האדם בסביבה, באידיאולוגיה ובפרקטיקה המקצועית; עבודתם של פלד, איזיקוביץ ואחרים אשר מציעים מודל קונסטרוקטיבי להבנת נשים מוכות הבחורות שלא לעזוב את בני הזוג שלהן (Peled, Eisikovits, Enosh & Winstok, 2000); עבודתן של בן-ארי ודיין על נשות מקצוע הסובלות בעצמן מאלימות במשפחה (Ben-Ari & Dayan, 2008); עבודתה של דורית רואר-סטרייר על הורות והגירה (Roer-Strier, 2001; Roer-Strier, 2005). אף שהאוריינטציה של מחקר מסוג זה למדיניות פחות ישירה, הרי שמדובר במחקרים בעלי חשיבות (Powell, 2002), ניתן לראות בהם לא רק עבודות תיאורטיות או קונסטרואליות, אלא לחלף מהם את ההשלכות למדיניות ולראות בהם פוטנציאל לפרקטיקה של מדיניות.

המחקרים מהסוג הרביעי, על תהליכי עיצוב המדיניות עצמם, מתארים, מנתחים ומעריכים תהליכים אלה בתוך הקשר פוליטי, היסטורי או השוואתי. ניתן למצוא דוגמאות רבות למחקרים מסוג זה בישראל ובעולם (דורון, 1985, 1994; דורון וקרמר, 1992; דורון וגל, 2000; גל, 2002, 2004; אייזנשטדט, גל ושפירא, 2007; ינאי, 2005; בר, 2000, 2001; קופ, 1986; אבירם, גל וקטן, 2007). ארגונים כמו מרכז טאוב למדיניות חברתית ומרכז אדווה מהווים מסגרות ליצירת מחקרים מסוג זה. מחקרים כאלה חושפים את האידיאולוגיות ואת הכוחות הפוליטיים העומדים בבסיס עיצוב מדיניות, ומאפשרים השוואה בפרספקטיבה היסטורית או בפרספקטיבה בינלאומית של תהליכי מדיניות. הם יכולים להשפיע על עיצוב מדיניות בכך שהם נותנים בידי קובעי המדיניות כלים לרפלקציה על התהליכים שהם מעורבים בהם כשחקנים פעילים.

אם נתייחס לסוגי המחקר הללו, ניתן לומר שכמעט כל מחקר בעבודה סוציאלית יכול להשפיע על מדיניות. למרות זאת טוען גל בדבר העורך של *ביטחון סוציאלי* שיש ספקות, פרט למקרים יוצאי דופן, באשר להשפעתו הממשית של מחקר זה על תהליך עיצוב המדיניות (גל, 2004ב, עמ' 6) והדיון בשיח המקצועי בעבודה סוציאלית על הזיקה בין חוקרים ומחקריהם לבין קובעי מדיניות הוא שולי ביותר (מצב זה נכון גם לתחומים אחרים. ראו למשל: Hanney, Gonzalez-Block, 2002; Crewe & Young, 2003; Buxton, & Kogan, 2003). על פי רוב חוקרים מסתפקים בפרסום מחקריהם במסגרות אקדמיות, ואינם רואים את הצורך או אינם פועלים כדי ליצור קשרים עם קובעי מדיניות, כדי להביא את מחקריהם לידיעתם או כדי להשפיע עליהם במישרין בדרך הרצויה בעיניהם. יוצאת דופן בהקשר זה היא עבודתם של חוקרים בעבודה סוציאלית, על פי רוב בכירים, אשר מבקשים להציע הצעה לשיפור המדיניות בתחום מסוים, אם באמצעות חברותם בוועדות אד-הוק ממשלתיות או במסגרת אחרת, והם מעורבים בכתיבת דוחות או ניירות עמדה, המכוונים ישירות לקובעי מדיניות ולעתים אף מוזמנים או ממומנים בידם. דוגמאות לדוחות כאלה בישראל הן דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה (שמיד, 2006), נייר עמדה למניעת אלימות והתמודדות עמה במערכת החינוך (בנבנישתי, אסטור וחורי-כסאברי, 2008) ונייר עמדה לבחינת הפרטת שירותי הרווחה האישיים בישראל (קטן, 2008). במסמכים אלה מושקעת עבודה רבה, שכן הם מבוססים על סקירות ספרות מקיפות, על עבודה אמפירית ועל ניתוח ודיון מעמיקים של מצבי בעיה חברתית, אך בשל אופיים אין הם זוכים להערכה במובנים אקדמיים, ולכן נותרים בשולי העשייה המחקרית של המקצוע.

סו דנקן, שהיתה אחראית המחקר הראשונה לעניינים חברתיים בבריטניה, מונה סיבות אחדות לנתק בין חוקרים לקובעי מדיניות (Burnett & Duncan, 2008). הראשונה נוגעת לכך שהם דוברים שפות שונות, והקשר ביניהם מחייב מאמץ משני הצדדים. השנייה נעוצה בטבעו של המחקר במדעי החברה. זה מייצר ידע חלקי בלבד, שמצביע פעמים רבות על בעייתיות או על מורכבות של מצבים חברתיים, אך אינו מציע פתרון ברור ואינו מכוון לפתרון אחד. טבעו זה של המחקר מקשה על קובעי מדיניות המבקשים להציג מדיניות-מבוססת-הוכחות (evidence-based policy making), ולשם כך עליהם להכריע ולבחור פתרון בין מחקרים שונים, שהגיעו לתוצאות שונות. יש גם בעיות פרקטיות. התהליך המחקרי הוא על פי רוב ארוך מאוד ואינו מתאים ללוח הזמנים של קובעי מדיניות, הנדרשים לקבל החלטות בטווח זמן קצר יחסית. מלבד זאת, מאמרים ודוחות אקדמיים נוטים להיות ארוכים ולפרט חלקים מתודולוגיים או תיאורטיים שאינם מעניינים את קובעי המדיניות. חוקרים המבקשים להשפיע על מדיניות מגלים שעליהם להשקיע זמן ומאמץ ממושכים ביצירת דוחות מחקריים מיוחדים, השונים מהפרסומים האקדמיים הרגילים. בה בעת אין הם יכולים להיות בטוחים שדוחותיהם אכן ישפיעו על המדיניות, שכן תהליך קביעת מדיניות הוא מסובך ומסורבל (Hanney et al., 2003).

וקובעי המדיניות שוקלים בהכרעותיהם שיקולים פוליטיים וערכיים, ולא רק שיקולים המבוססים על תשתית אמפירית (Burnett & Duncan, 2008). כדי להעמיק את הזיקה בין מחקר למדיניות יש אפוא לעודד חוקרים להשפיע על השיח הציבורי ולערוך מחקר שיוכל לשמש קובעי מדיניות בהחלטותיהם, כמו גם להשפיע על קובעי המדיניות לקבל את החלטותיהם על בסיס מוצק של ידע מחקרי (Smith, 2001; Burnett & Duncan, 2008). זאת ועוד, יש מקום לפתח דרכי מחקר שייחשבו לגיטימיות בעולם האקדמי מזה ושתוצריהן יהיו בעלי משמעות בעולם המדיניות מזה.

העניין בהשפעה הדדית זו גדל בשנים האחרונות בזכות התפתחותו של אקלים חברתי שמעודד את כניסתן של קבוצות חדשות לתוך השיח הציבורי. קובעי מדיניות עוסקים בחיפוש אחר דרכים להדק את הקשרים עם חוקרי מדעי החברה. תחת הנהגתה של ממשלת הלייבור החדשה בבריטניה, למשל, פורסמו בשנים 1999-2000 דוחות אחדים שתיארו את תפקידם של חוקרי מדעי החברה בגופים הממשלתיים, נערך ארגון מחדש של מחלקת המחקר הממשלתית ונבנה תפקיד חדש – אחראית המחקר לעניינים חברתיים (Chief Government Social Researcher). גם התפיסות בדבר שיטות המחקר המתאימות להשפעה על מדיניות מצויות בתהליך של שינוי. לדוגמה: סו דנקן יוצאת כנגד התפיסה האומרת שרק מחקר כמותי יכול לשמש קובעי מדיניות, וקוראת לכלול גם מתודולוגיות איכותניות, ולהעשיר את המתודולוגיות השמרניות, שהיו מקובלות במשרדים ממשלתיים באופן מסורתי (Burnett & Duncan, 2008). זאת ועוד, דנקן קוראת לא רק לרפורמה של שיטות ושאלות המחקר, אלא קוראת לחוקרים להשתתף בכל שלבי תהליכי קבלת ההחלטות עצמם כאמצעי יעיל ליצירת גשרים בין מחקר למדיניות (Burnett & Duncan, 2008).

במספר ניסיונות שנעשו לאתר את הגורמים המביאים לכך שמחקר יהיה בעל מידת השפעה גדולה יותר על קובעי מדיניות נמצא, שהמאמצים שהשקיעו החוקרים בהפצת המחקר ויכולתם להתאים את הצגת ממצאי המחקר לקהלים השונים (Kogan & Landry et al., 2001; Trostle et al., 1999; Henkel, 1983) היו גורמים מכריעים. בה בעת, שיטת המחקר – כמותית או איכותנית – לא היתה גורם משמעותי בקביעת מידת ההשפעה של המחקר על קובעי המדיניות (Kogan & Henkel, 1983; Landry, 2001; Trostle et al., 1999; Amara, & Lamari, 2001).

מחקר פעולה משתף (Participatory Action Research)

בשנים האחרונות מתחזקת בעולם הדרישה להשתתפות פעילה של הציבור (public participation) בקביעת מדיניות. דרישה זו היא ביטוי, הן אצל קובעי מדיניות והן אצל חוקרים, למודעות הולכת וגוברת לחשיבות שיתוף הציבור ביצירת שקיפות בהליכי קבלת החלטות וביצירת תחושה שמערכות ציבוריות קשובות לצורכי קהל היעד שלהן. בארצות הברית, בצרפת ובבריטניה, למשל, חוקקו לאחרונה חוקים המחייבים שיתופם של נציגי ציבור בתהליכי קבלת החלטות של ממשל מקומי וארגונים ממשלתיים בתחומים מסוימים (Row & Frewer, 2000).

במקביל למגמה זו יש בשנים האחרונות פריחה של מחקרי פעולה משתפים, הנחשבים בעלי זיקה מובהקת להשפעה על מדיניות. בניגוד למחקרים אחרים שאמורים להשפיע על מדיניות באמצעות ממצאים בלבד, הרי שמחקר פעולה משתף הוא גישה מחקרית, הפוסלת דיכוטומיה בין מחקר לפרקטיקה ובין חוקר לנחקרים (Reason & Torbert, 2001), ומבקשת לחבר בין אנשים ובין עולמות נפרדים לכאורה. האבות המייסדים של מחקר פעולה משתף פעלו בארצות הברית, באירופה וכן במרכז אמריקה ובדרומה. אפשר לומר שקורט לוויין (Kurt Lewin; פסיכולוגיה), פאולו פרה (Paulo Freire; חינוך), אורלנדו פאלס-בורדה (Orlando Fals-Borda; סוציולוגיה), אנטוניו גרמשי (Antonio Gramsci; פילוסופיה) ומוחמד אניזור ראהמן (Anisur Rahman; חינוך ועשייה חברתית) הם האבות המייסדים (Masters, 1995; Fine, 2007a) של מה שריון וברדבורי מתארים כ"תהליך משתף דמוקרטי העוסק בפיתוח ידע מעשי למען מטרה אנושית חשובה ועל בסיס השקפת עולם משתפת" (Reason & Bradbury, 2001, p. 1).

אין המדובר בשיטת מחקר גרידא, אלא בגישה מחקרית (ברגל, 2002; Bargal, 2008; Chatawy, 2001; Lykes & Coquillon, 2007) או אפיסטמולוגית המערערת באופן רדיקלי את מסורת המחקר במדעי החברה (Fine, 2007a). במהותה של הגישה טמונה שאיפה לשינוי חברתי ומכוונת גבוהה לפעולה חברתית (Reason & Torbert, 2001). הנחת היסוד של גישה זו היא שאנשים, ובייחוד אלה המשתייכים לקבוצות חברתיות מודרות, יכולים להיות לא רק אובייקטים של מחקר ומדיניות, אלא שותפים פעילים בהליכי עיצוב וקביעה הן של המחקר והן של מדיניות, שכן כל בני האדם נושאים ידע ולכל בני האדם, כולל אלה הנמנים עם הקבוצות המודרות והמדוכאות ביותר, יש יכולות אינטלקטואליות ורפלקטיביות, המאפשרות להם להיות שותפים באבחון מצבם. יתרה מזאת, הטענה היא שדווקא המיקום החברתי השולי מאפשר את צמיחתן של תפיסות ביקורתיות בנוגע למבנים חברתיים, תפיסות המבוססות על הניסיון האישי (Naples, 2003) ומתנגדות לתפיסה ההגמונית של המציאות החברתית (Fraser, 1971; Gramsci, 1989).

הנחות יסוד אלה הן בעלות משמעות מיוחדת בהקשר של מחקר בעבודה סוציאלית, שכן הן מאפשרות לראות באנשים החיים בקבוצות המצויות בשולי החברה, ומרכיבים את עיקר אוכלוסיית הלקוחות של העבודה הסוציאלית, אזרחים שהם בעלי ידע על מבנים חברתיים ועל ארגונים ומוסדות חברתיים. טרדיה, ברספורד וליסטר טוענים שמאנשים החיים בעוני נשללה הזכות להיחשב בעלי ידע (Lister et al, 2000; Lister, 2005; Tardieu, 1999). ידע, לפי ברספורד, כולל אינטרפרטציות, משמעויות, השערות, רפלקציות, אנליזות ותיאוריות (Beresford, 2000). בסדרת מאמרים טוענים ברספורד ועמיתיו שלהכללת הידע של צרכני שירותי הרווחה בדיון הציבורי בנוגע לסוגיות של מדיניות רווחה יש חשיבות מיוחדת, שכן יש בו פוטנציאל להעשיר ולאתגר את השיח ולהפוך אותו לרלוונטי יותר לחיים האמיתיים (Beresford, 2000, 2001; Beresford & Croft, 2004; Beresford & Evans, 1999; Beresford & Wilson, 1998; Lister et al., 2000). לדעתם מגמה זו של הכללת הידע של צרכני שירותים בבסיס הידע הנחוץ לקביעת מדיניות הופכת אפשרית במיוחד בתקופה הנוכחית, שכן "מה ששונה בתקופה האחרונה הוא שיש כיום גם ביטויים רשמיים של עניין ואף מחויבות לסוג הידע שצרכני השירותים מחזיקים, וצרכני שירותים וארגוניהם יכולים להציב, לפעמים אף לכפות, את הידע שלהם על סדר היום הפוליטי, המקצועי והאקדמי ועל סדר היום של המדיניות החברתית" (Beresford, 2000, p. 493).

ניתן לזהות שלושה מאפיינים מרכזיים במחקר פעולה משתף: הראשון מתייחס לתהליך המחקר, השני ליחסים בין שותפי המחקר והשלישי למטרת המחקר. המאפיין הראשון נוגע לכך שמדובר בתהליך מחקר דמוקרטי; כלומר: מושאי המחקר והחוקר החיצוני שותפים בתהליך קבלת ההחלטות על שיטת המחקר ונושאו; משמע הם שותפים בהגדרת שאלות המחקר, באיסוף הנתונים וניתוחם ובהצגת המחקר. אף שבפועל ניתן להשיג שותפות זו בדרכים שונות וברמות שונות בהתאם להקשר הספציפי של המחקר (Kemmis & McTaggart, 2000), הרי שהשותפות היא שמעצבת את אופיו המיוחד של המחקר ומאפשרת לו להיות אמצעי התנגדות לשליטה, לדיכוי ולאי שוויון. הדגש על שותפות בא מתוך תפיסה הטוענת שמחקר, המתעלם מנקודות מבטם של בעלי הניסיון וידיעת הנושא בפועל, אפילו אם עולות ממנו תובנות, רק תורם להדרתם, ולכן הוא "חלק מהבעיה ולא מהפתרון" (Piachaud, 1987). יתרה מזו, שותפות בתהליך המחקר מאפשרת למשתתפיו לממש במלואה את אזרחותם ועשויה לעודד פעילות חברתית למען שינוי.

המאפיין השני נוגע ליחסים בין שותפי המחקר. מכיוון שמדובר בתהליך שבו חוברים יחד אנשים, הנמצאים במיקומים שונים על הסולם החברתי ובעמדות כוח שונות, כדי ליצור ידע ולתכנן פעולות, נדרשת מחויבות לסוג מסוים של יחסים בין שותפי המחקר. צ'אט'אווי טוענת שמדובר ביחסים של לקיחת אחריות לצרכים ולדאגות של משתתפי

המחקר ולקבלה של החוקרים החיצוניים את העובדה שהם עצמם פגיעים. פגיעות זו, פרי השתתפות מלאה ברבדים השונים של המורכבות החברתית (Chataway, 2001), היא חלק מהתהליך המחקרי. גיבס (Gibbs, 2001) טוענת שתפיסה כזו של יחסים חשובה במיוחד במחקר בעבודה סוציאלית, שכן כדי לאתגר תפיסות מקובלות של יחסי כוח, על החוקרים להיות מודעים להשפעת אי השוויון, הן ברמת המקרו והן ברמת המיקרו, על מערכות היחסים בין שותפי המחקר.

המאפיין השלישי, מטרת המחקר, מתייחס לכך שתפקידו של מחקר פעולה משתף הוא לבחון את המציאות כדי לשנות אותה (Fals-Borda, 1979). בגישה זו המחקר הוא אמצעי לשינוי חברתי בשתי צורות עיקריות: (א) המחקר נרתם לשירותם של "החוקרים מבפנים" במובן זה שהם שותפים להגדרת מטרות ושאלות המחקר. בדרך זו המחקר משקף את נקודת מבטם של אלה שמצויים בשולי החברה ויש לו פוטנציאל לקדם את האינטרסים שלהם. (ב) "החוקרים מבפנים" שותפים גם בהליך המחקרי ובהפצת הידע. בדרך זו הם עוברים תהליך של העצמה, שכן הם לומדים את הבסיס החברתי והמערכתי של שוליותם האישית. פעולת השינוי מתחוללת אפוא בעצם חקירתה באמצעות שותפים שבאופן מסורתי לא נתפסים כחוקרים.

בעשור האחרון נעשו בעולם מספר מחקרי פעולה משתפים מתוך מטרה להשפיע על מדיניות. ניסיונות אלה שונים זה מזה, אך העובדה שהם קרו במקומות שונים בעולם היא הוכחה לקיומם של זרמים תיאורטיים, מתודולוגיים ופרקטיים המאמינים בחשיבות השותפות בתהליך המחקר כדרך לשינוי מדינות חברתית ולהשגת שינוי באקלים החברתי. בבריטניה נערכו מחקרי פעולה משתפים רבים בתחומים שונים. למשל: כתגובה להדרה של צרכני שירותי הרווחה מהשתתפות בוועדת מפלגת העבודה האנגלית על צדק חברתי כתבו ברספורד ועמיתיו יחד עם בני אדם החיים בעוני את דו"ח האזרחים על עתידה של מדינת הרווחה (Beresford & Turner 1997; Beresford et al. 1999). ובתחום אחר: הארגון החברתי YWCA England and Wales ערך מחקר פעולה משתף עם נערות צעירות כחלק ממאבקן להפוך את החינוך המיני לחובה בבתי הספר. מטרת המחקר היתה לתמוך בלופינג של ארגון זה וארגונים אחרים למען שינוי המדיניות, ולאחרונה הודיע שר החינוך הבריטי, שקיבל את המלצותיהם (Lavie-Ajayi, 2007; Lavie-Ajayi, Jones, & Russell, in press). בארצות הברית ערכו מישל פיין ועמיתיה מספר מחקרי פעולה משתפים, ביניהם *Changing minds*, מחקר פעולה משתף עם אסירות בכלא שמור על השפעתו של החינוך הגבוה על חייהן של אסירות, כמחאה על הקיצוצים הגדולים בתוכניות כאלה (Fine et al., 2001a., 2001b; Fine & Torre, 2004; Fine, 2007b).

בני אדם בעוני משתתפים בשיח הציבורי אודות עוני

בשנים הראשונות של העשור האחרון חלה החמרה במדיניות החברתית בנוגע לעוני, והתגבר השיח הציבורי בישראל אודותיו. קובעי המדיניות הצדיקו את ההחמרה כלפי מקבלי קצבאות בשנים אלה בקמפיינים ציבוריים שבהם נמתחה ביקורת על כך שהאנשים החיים בעוני לא עושים מספיק למען עצמם ומנצלים את שירותי הרווחה (דורון, 2008; נאוה, 2006). במקביל תרמה התפתחותן של עמותות, ובהן ארגונים לשינוי חברתי, להעלאת העוני כנושא לדיון ציבורי. תרמו לכך גם שתי ההפגנות הגדולות, הפגנת הנכים ב-2002 והפגנת האימהות החד-הוריות בראשותה של ויקי כנפו ב-2003, שמחו כנגד קיצוץ הקצבאות (Ajzenstadt, 2009). התקשורת שעד אז נטתה להציג את העוני כבעיה זמנית, הקשורה לנסיבות חיים (עלייה למשל), החלה להציגו כבעיה הנובעת ממדיניות חברתית וכלכלית הפוגעת באופן לא שווה בקבוצות חברתיות ייחודיות (נאוה, 2006). עם זאת, רק מחקרים מעטים תיעדו את מציאות החיים בעוני, ובדיון הציבורי הוצגו בני אדם בעוני כ"עצלנים", "נתמכים" ו"פסיכיים" או כ"דורשים" ו"מניפולטיביים". טענותיהן של הנשים שהשתתפו בהפגנת האימהות הוגדרו כלא לגיטימיות, ועוניין של קבוצות חברתיות אחרות נשאר מוסתר מהעין הציבורית. כך נעלמו מהדיון הציבורי הקולות, הידע והנוכחות הממשית של בני האדם החיים בעוני. באותה תקופה נערך מחקר הפעולה המשתף, המתואר להלן.⁴

תיאור המחקר מתמקד בהיבטיו המתודולוגיים, מתוך כוונה לחשוף, שלב אחר שלב, את הדרך שבה נערך המחקר. יש להדגיש שאין זו הדרך היחידה לערוך מחקר מסוג זה, מכיוון שכל אוכלוסייה וכל הקשר חברתי מחייבים התאמות ספציפיות, אבל הכוונה היא להראות כיצד ניתן להשתמש בפרוצדורות המחקריות, ולא רק בתוצאות המחקר, כאמצעי משחרר (אמנציפטורי).

יצירת קהילה

השלב הראשון של מחקר פעולה משתף הוא הגדרת קהילת המשתתפים או יצירתה (McTaggart, 1991). במקרה זה לא היתה זו משימה פשוטה. בני אדם בעוני אינם מתפקדים כקהילה בפוליטיקה הישראלית ואינם נתפסים כקהילה בעיני הציבור. נהפוך הוא, הם שייכים לקבוצות אתניות שונות, ביניהן קבוצות העונינות זו את זו – עולים חדשים, יהודים המשתייכים לקבוצות אתניות מגוונות, חרדים וערבים. הרעיון לקבץ

4 המחקר נערך בידי מיכל קרומר-נבו בסיועו של עדי ברק, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אנשים אלה ביחד כדי שיכירו בקווי הדמיון של מציאות חייהם היה אתגר, וכלל לא היה ברור שניתן יהיה לממשו (עוד על האתגר במחקר קהילתי עם אוכלוסייה שאינה נחשבת או מתפקדת כקהילה ראו (Campbell, Sefl, Wasco, & Abrens, 2004).

הקשרים הראשונים עם אלה שהפכו למשתתפי המחקר נוצרו במחקר איכותני קודם שבו רואינו על חיי היומיום שלהם ועל מאבקם בעוני 92 אנשים החיים בעוני בנגב, ביניהם בדואים, עולים מאתיופיה ומברית המועצות לשעבר ויהודים ילידי ישראל. בריאיונות אלה תיארו רבים מהמרואיינים חוויות דומות של שוליות חברתית ואי הכרה מצד החברה הישראלית. הדמיון בין החוויות החברתיות של השוליות, למרות ההבדלים בהקשרים הספציפיים שבהם היא באה לידי ביטוי, והעובדה שחוויות דומות תועדו במחקרים שנעשו בעולם על אוכלוסיות שוליות (למשל (James, & Walters, 1998) הביאו לכך ששאלנו את המרואיינים אם יסכימו להשתתף בקבוצת דיון ולהציג את חוויותיהם בציבור. בשלב זה היה מחקר הפעולה המשתתף רק רעיון כללי, חזון, ולא תוכנית ספציפית. ארבעים אנשים הסכימו להשתתף בדיון קבוצתי ולהציג את סיפוריהם בציבור. ארבעים האנשים האלה, שהשתייכו לכל ארבע הקבוצות האתניות, לא היו קהילה. הם לא הכירו זה את זה, הם גרו במקומות שונים, מרוחקים יחסית זה מזה, בקהילות אתניות הומוגניות יחסית. יתרה מזו, יחסם לחברי הקבוצה האתנית האחרת היה יחס של נחיתות או של התנשאות. בשלב זה אפשר יתרון המיקום החברתי לחוקרת, לקדם את הרעיון של יצירת שיתוף פעולה ביניהם.

הגדרת תחום העניין המשותף

השלב השני של המחקר היה הגדרת תחום העניין המשותף, המכונה אצל קמיס ומקטאגרט thematic concern (Kemmis & McTaggart, 1988). כדי לאתר את המשותף בין כל האנשים שהסכימו לתאר את חוויותיהם בציבור, נשאל כל אחד מהם מה הוא רוצה שיידעו אנשים אחרים בחברה על חוויית היומיום של החיים בעוני. תשובותיהם הראו שכולם היו עסוקים מאוד בשלוש מערכות של שירותים חברתיים, שנודעה להן השפעה מרובה על חייהם: מערכת שירותי הרווחה, מערכת הדיור הציבורי ומערכת החינוך. מנקודה זו ואילך הפכו שלוש מערכות אלה למוקד המחקר.

תכנון מחקר הפעולה המשותף

השלב השלישי היה שלב תכנון המחקר. ארבעים האנשים שהסכימו להשתתף בפרויקט הוזמנו לאוניברסיטה כדי לתכנן את מחקר הפעולה. ברור היה שעצם ההזמנה אינה דבר של מה בכך, ונדרשה מהמוזמנים התגברות על מרחק פיסי ומנטלי, שכן הם לא הכירו זה

את זה, וגם היכרותם איתי היתה מוגבלת. אף שגרו ברחבי הנגב, מעולם לא ביקר אף אחד מהם באוניברסיטה. חלק מהם אמנם גרו בבאר שבע, אך מאלה שגרו מחוץ לעיר דרש הביקור בה מאמץ, זמן וכסף. המרחק בין האנשים לאוניברסיטה היה לא רק עניין של מיקום או מעמד; הוא העלה סוגיות של מגדר ואתניות. אף שלא היה הבדל מגדרי ברצון ובנכונות להשתתף בפרויקט, ניכר הבדל מגדרי בולט מבחינת הקושי להשתתף בו בפועל, שכן ההגעה לאוניברסיטה, גם אם למספר מפגשים מצומצם, היתה מכשול לנשים יותר מאשר לגברים. במיוחד התקשו להגיע נשים בדואיות, שלא יכלו לצאת את ביתן ללא גבר מלווה, ונשים עולות מאתיופיה, שרובן היו אימהות לילדים קטנים והתקשו לעזוב אותם. כשהצענו להן לממן שמרטף לילדים בביתן, התברר שהדבר כל כך לא נהוג אצלן, עד שהפתרון הפך לא מציאותי.

בסופו של דבר, אחרי שהתמודדנו עם בעיות כמו שמרטף וכסף לנסיעות, הגיעו לפגישה הראשונה באוניברסיטה שמונה מתוך ארבעים האנשים שהביעו נכונות ראשונית להשתתף. למרות המספר הקטן היתה זו הצלחה, שכן אנשים אלה, שהגיעו מכל ארבע הקבוצות האתניות, היו מאוד מחויבים לפרויקט. בקבוצה זו היו גבר בדואי, שתי עולות חדשות מאתיופיה, שתי עולות חדשות מברית המועצות לשעבר ושלושה ותיקים ילידי ישראל (שתי נשים וגבר).

את שמונת האנשים האלה חילקנו לשתי קבוצות הטרוגניות מבחינת אתניות ומגדר, כך שבכל קבוצה השתתפו ארבעה אנשים – נשים וגברים משלוש או ארבע קבוצות אתניות. כל קבוצה נפגשה שלוש פעמים כדי לתכנן את המחקר. בפגישות אלה נעשה מאמץ ליצור מרחב בטוח על ידי יצירת קשרים בין המשתתפים, הכרה במחויבות שלהם ושלנו לפרויקט ותמיכה בהם (McMillian & Chavis, 1986; Campbell et al., 2004). הפגישות היו מלאות חיים ועניין: אנשים חלקו זה עם זה את חוויותיהם, את ניסיונם, את כאביהם ואת תקוותיהם. באחת הפגישות נעמדה אחת הנשים בספונטניות וביקשה מכל המשתתפים לעמוד במעגל ולאחוז זה בידו של זה כסימן לסולידריות ולשיתוף. אישה אחרת, עולה חדשה מאתיופיה, שישבה בשקט כל הפגישה הראשונה, הפכה למנהיגת הקבוצה בפגישות הבאות. אמנם למשתתפים לא היה ניסיון קודם באקטיביזם חברתי, אבל ניתן היה לראות שהם מנצלים היטב את ההזדמנות הראשונה שניתנה להם לחלוק את הידע שלהם על נסיבותיהם החברתיות והכלכליות ושהם שואבים מכך הנאה ותמיכה.

במהלך הדיונים הקבוצתיים החל לעלות שיח מתנגד, ביקורתי. הוותיקים היו מופתעים לגלות את קווי הדמיון הרבים ביניהם לבין הגבר הבדואי בחוויותיהם עם השירותים העירוניים, העולות מאתיופיה סיפרו בהתרגשות על חוויות האפליה שלהן, ולראשונה הרגישו ש"ישראלים לבנים" שומעים ומקבלים אותן. בעקבות הדמיון בין החוויות השונות החלו לעלות בקרב המשתתפים תובנות ראשוניות על מעמד, מוסדות ומדיניות.

במהלך שלוש הפגישות שערכה כל קבוצה, בתקופה של שישה שבועות, חיפשו המשתתפים דרך להפוך את דיוניהם לציבוריים. לבסוף הוחלט לכתוב שלושה ניירות עמדה, אחד על כל מערכת שירותים. מטרת ניירות העמדה הייתה לתעד את נקודת המבט של אנשים בעלי ניסיון ישיר ועשיר בהתמודדות עם עוני על שלוש מערכות – מערכת שירותי הרווחה, מערכת הדיור הציבורי ומערכת החינוך. מטרה אחרת הייתה להשתמש בניירות עמדה אלה כנקודת פתיחה לדיון עם אנשים משפיעים בתחום, ביניהם קובעי מדיניות, אנשי מנהל, אקדמאים ופעילים חברתיים.

הרחבת המחקר

כדי לכתוב את ניירות העמדה ולעורר דיון עם אנשים משפיעים בתחום, היה צורך להרחיב את מעגל המשתתפים במחקר. לשם כך הוקמה ועדה מייעצת שחבריה היו חוקרים, אנשים הפועלים בתחום המדיניות החברתית, פעילים חברתיים ועובדים סוציאליים. היו אלה אנשים שתמכו ברעיון וסייעו לנו לארגן עוד 13 קבוצות דיון עם אנשים החיים בעוני באזורים שונים בארץ במתכונת דומה לקבוצות שנפגשו באוניברסיטה. יחד עם שמונת השותפים שלנו מהשלב הקודם השתתפו במחקר בסך הכול 78 אנשים, 32 גברים ו-46 נשים. מתוך האמונה שאנשים מהקבוצות המודרות ביותר מחזיקים ידע בעל ערך הזמנו מגוון רחב של אנשים מבחינה אתנית, גיאוגרפית וניסיון חיים להשתתף כחברים בקבוצות הדיון. רוב המשתתפים (54) היו ותיקים בישראל או ילידי ישראל; לצדם השתתפו תשעה עולים מברית המועצות לשעבר, שלוש עולות מאתיופיה ושנים-עשר בדווים. בין המשתתפים היו אימהות חד הוריות, אימהות לילדים שהוגדרו כמצויים בסיכון, אסירות משוחררות, דרי רחוב ושלוש נשים שהפגינו באותה עת מול משרד האוצר (ביניהן גם ויקי כנפו). המשתתפים היו צרכני שירותי רווחה מגוונים: לקוחות של מחלקות מקומיות לשירותים חברתיים, משתתפים בפרויקטים מיוחדים (תוכנית דרור למשל), לקוחות של הקליניקות לסיוע משפטי באוניברסיטת תל אביב ולקוחות של עמותת ידיד מכל רחבי הארץ.

למשתתפים נאמר, שמטרת הדיון הקבוצתי היא "לאפשר לניסיונות שלכם, לדעות שלכם ולהמלצות שלכם להישמע על ידי פקידים רמי דרג, עובדים בכירים בשירותי הרווחה וקובעי מדיניות". הסברנו שאנו מתכוונים לכתוב ניירות עמדה שיהיו מבוססים על דבריהם ושאלה יימסרו לקובעי מדיניות, לפעילים חברתיים, לעובדים בשירותים חברתיים ולחוקרים, ויהוו בסיס לדיון במסגרת כנס שייערך באוניברסיטת בן-גוריון. כל קבוצה נפגשה פעמיים, שלוש שעות בכל פעם, ודנה בשירות החברתי שהיה החשוב ביותר בעיניה.

השיחה בקבוצות אלה התבססה על חמש שאלות פתוחות. בכל קבוצה הותאמו השאלות למערכת השירותים שהקבוצה דנה בה:

1. מה הן החוויות שלכם במפגש עם מערכת השירותים (הרווחה, הדיור או החינוך)?
2. מה הם הקשיים שאתם מתמודדים איתם הקשורים למערכת זו?
3. כיצד אתם מתמודדים עם הקשיים הללו?
4. מהי לדעתכם מערכת רווחה, דיור או חינוך טוב? לדוגמה, מהו עובד סוציאלי טוב? מהי מערכת קצבאות טובה? מהי דירה או שכונה טובה בעיניכם?
5. אם הייתם פוגשים את השר או השרה הממונים על מערכת זו, מה הייתם ממליצים להם?

רוב המשתתפים שמחו על האפשרות לקחת חלק ביוזמה והביעו רצון ש"אנשים בעלי מעמד" ישמעו את קולם ויקשיבו לידע שלהם. אבל היו כאלה שהאשימו אותנו בנאיביות והטילו ספק בכך שנושאי תפקידים בעלי כוח יקשיבו לדבריהם: "אתם תמימים אם אתם חושבים שמישהו יקשיב לכם." על כך ענינו, שאנו שותפים לספק, אבל מוכנים לעבוד קשה כדי שהדבר יקרה. האווירה בקבוצות היתה שונה מקבוצה לקבוצה: בחלק מהקבוצות נסב הדיון על ההיבטים הקונקרטיים של המפגש עם מערכת השירותים החברתיים; לדוגמה: באחת הקבוצות חלקו המשתתפים זה עם זה סיפורים קשים מהניסיון שלהם עם מערכת הדיור הציבורי, ותיארו בפרטי פרטים את הדרכים השונות שבהן הבנק למשכנתאות משתמש בכוחו כנגדם. סיפוריהם חשפו ידע בעל ערך על התמודדותם של אנשים בעוני עם חברות גדולות כמו בנקים ועל הקשיים שהם מתמודדים איתם בהקשר זה. בין היתר הם תיארו את מגבלותיהם של השירותים המשפטיים, שאליהם פנו לעזרה.

בקבוצות אחרות נשאה השיחה אופי אישי ואינטימי יותר, והמשתתפים חלקו חוויות פרטיות מאוד של המאבק בעוני. גבר אחד, למשל, חשף שהוא עובד באופן לא חוקי, ואישה אחת חשפה שהיא משקרת לשכניה בנוגע למצבה המשפחתי – אם חד הורית – כדי לזכות בתחושת ביטחון גדולה יותר. היו אנשים שחלקו רגשות אינטימיים שבדרך כלל אינם נחשפים בציבור: איש אחד התוודה על מחשבות רצח בלתי פוסקות שיש לו כלפי אנשים מסוימים; אישה אחת סיפרה איך מתוך ייאוש עמוק היא נטשה את התינוקת שלה במשרד העובדת הסוציאלית. בכך שהפכו את הסיפורים האישיים שלהם לציבוריים, החלו האנשים לעמוד על המשמעויות הפוליטיות של החוויות הפרטיות. עלו שאלות כמו "למה הגעתי למצב הזה?", "מה במערכת החברתית הביא לכך?", "מה הם הפתרונות המוצעים לנו ומה הם הפתרונות המוצעים לקבוצות חברתיות אחרות?".

משתתפים בכל הקבוצות הציעו שיפורים בשלוש המערכות החברתיות, חלקם מפתיעים ויצירתיים, כמו למשל הרעיון להעניק לעובדים סוציאליים שנת שבתון בדומה לזו המוענקת למורים. הצעה אחרת היתה לראות בעובדים סוציאליים את השליחים שיכולים להנחיל לכלל הציבור את משמעויותיו של העוני, מכיוון שהם אנשי המקצוע המכירים את החיים בעוני טוב יותר מכל קבוצה מקצועית אחרת. הצעה זו היתה למעשה קריאה לחיבור חדש בין עובדים סוציאליים למשתמשי מערכת הרווחה וקריאה לשינוי חברתי דרך ידע. באופן כללי, לצד תחושות של כאב וחוסר אונים שהביעו המשתתפים, כשדיברו על חיי היומיום שלהם, הם ביטאו גם כוחות, הומור, תקווה ושיתוף פעולה.

כתיבת ניירות העמדה

שלב זה, השלב החמישי במחקר פעולה משתף זה, כלל שלושה שלבי משנה. ראשית, על בסיס החומר המשוקלט מדיוני הקבוצות, כתבנו סיכום של כל אחד מהדיונים הקבוצתיים בנפרד, תוך מאמץ לשמור על תוכן השיחה, על צורת הדיבור ועל רוח הדברים. למעשה תיעדנו את מגוון הדעות, בלי להעדיף דעה אחת על האחרת.

בשלב המשנה השני השתמשנו בתהליך של "הדריות דיאלוגית" (Rodwell, 1998), כדי לקבל את אישורם של המשתתפים לסיכומים. בשלב זה נערכו עוד מפגשים עם כל אחת מהקבוצות, והסיכומים הוקראו לפני המשתתפים. אלה התבקשו לבחון אם הסיכום משקף את דבריהם, אם נוח להם עם אופן ניסוח הדברים, ואם יש בהם פרטים שעלולים לחשוף אותם ולפגוע בהם בעתיד או להביך אותם. על פי הערות המשתתפים הוכנסו למסמך שינויים קלים. אחרי שהסיכומים אושרו, נשאלו המשתתפים אם הם מסכימים ששם יופיע יחד עם ניירות העמדה בחוברת הכנס, ושבעים משתתפים נתנו את הסכמתם. שלושה משתתפים התנדבו להציג את ניירות העמדה בכנס.

שלב המשנה השלישי היה כתיבת הגרסה הסופית של ניירות העמדה. על בסיס הסיכומים המאושרים נוסחו שלושה ניירות עמדה, אחד לכל מערכת שירותים – הרווחה, הדיור הציבורי והחינוך. לשם כך אורגן כל החומר שנאסף על כל אחד מהשירותים לפי תמות עיקריות, תוך כדי שיקוף חוויותיהם של כלל המשתתפים, עמדותיהם והמלצותיהם בנוגע לכל שירות (קרומר-נבו וברק, 2003). כתיבת ניירות העמדה היתה שונה מכתבת סיכומי הקבוצות, כיוון שבשונה מהסיכומים שהיו קרובים ככל האפשר לדברים כפי שנאמרו, כללו ניירות העמדה ניתוח, הכללה והפשטה. השפה השתנתה, והסיפורים הספציפיים הפכו לדוגמאות של תמות מופשטות יותר. ניירות העמדה ניתנו לנציגים מקבוצות הדיון לאישור, ואישורם היה אמצעי לתיקופם.

ארגון הדיון המכליל

בשלב השישי הוגדרו אנשים מרכזיים בתחומי מערכת הרווחה, החינוך והדיוור ציבורי. אלה כללו קובעי מדיניות, פעילים חברתיים, עובדים חברתיים⁵ ואנשי אקדמיה בשלושה תחומים אלה. ניירות העמדה המאושרים נשלחו אליהם, והם התבקשו להציג את תגובותיהם בדיון ציבורי במסגרת כנס שהתקיים באוניברסיטה.

בינתיים הכינו שלושת המתנדבים שהסכימו לקרוא את ניירות העמדה את הדברים. היה זה תהליך מאתגר לשלושתם, שכן הם התבקשו להציג את ניירות העמדה בשפה שתהיה נוחה להם וברך שתשקף גם את חוויותיהם האישיות וגם את חוויותיהם ודעותיהם של 78 האנשים שהשתתפו בתהליך, ביניהן חוויות שהם לא חוו ודעות שלא היו מקובלות עליהם. הם שינו את ניירות העמדה כדי להרגיש נוח עם התוכן והשפה וכדי להפוך אותם לשלהם, כל זאת בלי לפגוע בדעותיהם ובחוויותיהם של המשתתפים האחרים. זה היה אתגר, אך גם הזדמנות, מכיוון שתוך כדי התהליך הם הכירו לעומק את עמדותיהם שלהם ואת עמדותיהם של אחרים, ונעשו מודעים יותר להיבטים הפוליטיים ולשורשים הציבוריים של הקשיים האישיים שלהם (Mills, 1959).

יציאה לציבור

השלב השביעי היה הכנס עצמו. הגיעו מאתיים איש ויותר, ביניהם אנשים עם ניסיון ישיר בהתמודדות עם עוני, פעילים חברתיים, אנשי שירותים חברתיים, קובעי מדיניות, אקדמאים וסטודנטים. הם נכחו בשלושת הפאנלים. בכל פאנל ישבו מאחורי שולחן ארוך באולם הסנאט באוניברסיטה חמישה אנשים: הראשון לפתוח את הפאנל היה משתתף (אחד המתנדבים) בעל ניסיון ישיר בהתמודדות עם עוני, שהציג את נייר העמדה. אחריו היו ארבעה מגיבים: נציג קובעי המדיניות בתחום, נציג עובדי השירותים החברתיים בתחום, פעיל חברתי ואקדמאי. לאחר שנשמעו ארבע התגובות, נפתח הדיון לקהל, שהתווכח, ערער על הדברים וקרא עליהם תיגר. למשתתפי המחקר היתה זו הפעם הראשונה שבה פגשו כשוויים קובעי מדיניות או עובדים חברתיים, אשר את שמותיהם ותאריהם הכירו רק ממרחק ההיררכיה של הכוח החברתי, הכלכלי והבירוקרטי. היתה זו הזדמנות יוצאת דופן שבה הם יכלו להתדיין באופן פורמלי ולפטפט בזמן ההפסקות עם סמנכלי"ת חברת הדיוור הציבורי הגדולה בישראל או עם אחד הפקידים הבכירים בשירות

5 בשונה מפעילים חברתיים שיכולים להיות אנשי מקצוע או לא ושפעולתם מאוגדת במסגרת של ארגון חברתי, שפועל "ליד" הממסד, עובדים חברתיים הם אנשי מקצוע העובדים בשירותים החברתיים הממסדיים. בהקשר שלנו המושג כלל עובדים סוציאליים, מורים ומנהלים במערכת החינוך ופקידים בכירים במערכת הדיוור ובעיקר בשירותי דיוור הציבורי.

הרווחה או החינוך. זו היתה גם הזדמנות בשבילם להכיר את הארגונים החברתיים השונים וללמוד על עבודתם.

תוצאות מיידיות

היו מספר תוצאות למחקר פעולה משתף זה, חלקן יותר אישיות ופחות קלות לתיאור. עבור האישה ושני הגברים שהציגו את ניירות העמדה היה הכנס רגע שיא, חוויה של קבלת הכרה, וחוויה זו עודדה אותם להפוך לפעילים חברתיים בקהילותיהם. במובן זה היה התהליך כולו תהליך של העצמה עבורם, וניתן לראות בו תהליך משחרר. הם הבינו שניסיון החיים שלהם, שקודם לכן היה מקור של תחושת בושה, יכול להפוך למקור של ידע. יתרה מזו, הם הבינו שלמצבי החיים שהם נתונים בהם יש סיבות חברתיות-מערכתיות, ולכן יכלו לחוש משוחררים מתחושת האשמה שליוותה אותם קודם לכן. הם החלו לראות את עצמם כבעלי יכולת לסייע לאחרים באותה דרך שבה הסתייעו הם עצמם.

ניירות העמדה קיבלו חיים משלהם. חוברת הכוללת את שלושת ניירות העמדה ואת שמות המשתתפים הופצה בתפוצה רחבה של בעלי עניין; נייר העמדה בנושא מערכת הרווחה התפרסם בכתבי עת מקצועיים בעברית (קרומר-נבו וברק, 2006) ובאנגלית (Krumer-Nevo & Barak, 2006, 2007), ונייר העמדה בנושא מערכת החינוך התפרסם בכתב עת לא אקדמי (אלימלך, 2004). ארגונים חברתיים, עובדים סוציאליים ומחנכים עשו שימוש בפרסומים אלה, כדי לשפר את הפעילות החברתית עם בני אדם בעוני. כמתעדי הידע הנסמך על ניסיון של בני אדם בעוני בישראל, הם גם הפכו לחומר לימוד בקורסים אקדמיים. במובן זה שימשו ניירות העמדה להגברת המודעות החברתית לשני נושאים מרכזיים: ראשית כול היו ניירות העמדה ביטוי לחוויות חיים שלא הוכרו קודם לכן. חשיבות מיוחדת היתה לכך שמדובר היה לא רק בסיפורי חיים של צרכני שירותי הרווחה, אלא בתיאור מפורט של חוויותיהם עם שירותי החינוך, הרווחה והדיוור. תחום זה של חוויות חיים לא זוכה לתיעוד כמעט בכלל, ובמובן זה היו ניירות העמדה מסמכים ראשוניים. ניירות העמדה שימשו גם להגברת המודעות לעצם האפשרות של שיתוף צרכנים בעיצוב המדיניות הנוגעת לשירותים החברתיים. במובן זה היה תהליך ההכנה של ניירות העמדה הדגמה לסוג של עשייה חברתית שאינה נפוצה בישראל (בשנים האחרונות פועלת במסגרת אוניברסיטת חיפה שותפות חיפה להתרת שרשרת העוני הפועלת על פי עקרונות דומים).

דיון, מסקנות ולקחים

התפתחות מחקרי פעולה משתפים והמודעות הגדלה לחשיבות שיתוף הקהילה במחקר נובעות לדעתנו משתי מגמות עולמיות סותרות המתפתחות במקביל: צמצום מדינת הרווחה בישראל וברוב מדינות העולם המערבי, המביא להחלשתם ולהדרתם של אזרחים רבים; התפתחות שיח הזכויות וההכרה ההולכת וגוברת בזכויות אדם בהקשר של מימוש התהליך הדמוקרטי ומימוש האזרחות (Laird, 1993; Perhac, 1998). המגמה של צמצום מדינת הרווחה בישראל ובמדינות אחרות הביאה לגידול בקיטוב החברתי ובאי השוויון ולהחרפה במצבי בעיה חברתיים. המשאבים שהעמידה המדינה עד שנות ה-70 לרשותם של גופים מוסדיים לטיפול באוכלוסיות במצוקה צומצמו; חלק מהם אף נעלמו בעקבות הצמצום באחריות המדינה. נוצר ואקום חברתי שהתמלא באופן חלקי בידי ארגוני החברה האזרחית, שהתפתחו באותה תקופה (גדרון, בר וכץ, 2003). קאופמן וגדרון (2006) רואים בארגונים אלה ביטוי פורמלי של גישת הדמוקרטיה ההשתתפותית, אשר דוגלת במעורבות רחבה, שוטפת ופעילה של אזרחים בעיצוב החיים החברתיים והמדיניות החברתית. בין הארגונים האלה, שעוסקים ברובם במתן סיוע והגשת שירותים, בולטים ארגונים לשינוי חברתי, המבססים את פעולתם על ניתוח פוליטי וביקורת חברתית, ומטרתם "למחות על הסדר הציבורי המקובל, לקרוא תיגר על מרכיבים שונים שלו, לדרוש שינוי חברתי ולקיימו" (קאופמן וגדרון, 2006, עמ' 15).

גם התפיסות האזרחיות הליברליות, הגורסות שלבני אדם זכות לקחת חלק בתהליכי קבלת החלטות הנוגעים להם, וגם התפיסות הביקורתיות, המדגישות את חשיבות המיקום החברתי ומקשרות בין כוח לידע ולקול, הביאו לקידום הרעיון של השתתפות אזרחים מאוכלוסיות מודרות ומוחלשות בשיח הציבורי, מתוך הנחה שלאותם בעלי ניסיון חיים ישיר במצבי השוליות וההדרה זכות להשמיע את קולם ויש להם עניין ויכולת להשיג שינוי. אם כך, השתרשותה של חשיבה ביקורתית המערערת על הסדר ההיררכי של סוגי ידע שונים לצד חשיבה ליברלית המקדמת ערכים דמוקרטיים, בד בבד עם נסיגת מדינת הרווחה ממחויבותה לצמצום אי השוויון ולצדק חברתי, תורמות להכרה בחשיבותו של מחקר פעולה משתף כאמצעי להשגת שינוי חברתי.

יש להבחין בין מחקר פעולה משתף לבין מחקר המבוסס על תיעוד חוויותיהם או קולם של אנשים מאוכלוסיות מוחלשות. מאז שנות ה-80 של המאה ה-20 רווחים מחקרים המביאים את קולותיהם של אנשים מקבוצות אוכלוסייה מגוונות. מחקרים אלה מביאים באמצעות ריאיונות אישיים את סיפורי החיים של אותם אנשים, ומבקשים ללמוד מהם על חוויות החיים שלהם. התפיסה של מחקר פעולה משתף לעומתם היא שמתתפי המחקר הם בעלי מחשבה ורעיונות, ולא רק בעלי חוויות. ניירות העמדה שהוצגו במאמר זה קראו תיגר על התפיסות הישנות והצפויות באשר לשאלה מהו עוני ועל אי היכולת לראות

באנשים החיים בעוני מומחים ובעלי ידע תקף. יתרה מזו, בגישה מחקרית זו נתפסו האנשים החיים בעוני לא רק כ"מומחים לעוני" וכאלה שיכולים לתאר בצורה מהימנה את מצוקתם, אלא כבעלי הבנה בנוגע לתפקודם של השירותים החברתיים. עמדה זו שינתה את מעמדם ממקבלי שירותים לכאלה שיכולים לתרום לשירותים ולחברה, ואפשרה להם לממש באופן מלא יותר את תפקידם כאזרחים בחברה דמוקרטית.

זאת ועוד, הידע הנרחב והיומיומי שלהם כצרכנים אפשר ליצור תמונה רחבה ומפורטת כאחד של המציאות. הדיונים הקבוצתיים אפשרו לראות הן את המכלול ואת הדמיון בין אנשים מקבוצות חברתיות שונות והן את הפרטים הייחודיים של הקבוצות השונות. ראיית בני אדם בעוני כבעלי ידע מעידה על הכרה בכך שיש להם לא רק ניסיון אישי, אלא גם מחשבות, לפעמים ביקורתיות, רעיונות והמלצות, והם יכולים לנתח נתונים ולפתח תיאוריה על מצבם, גם אם לא בשפה אקדמית. מחקר פעולה משתף מאפשר להפוך את הניסיון והרעיונות שלהם לציבוריים, ולמעשה להפוך אותם לחלק מהידע הכללי.

מחקר פעולה משתף שונה מכל גישה מחקרית אחרת בתפקיד שהוא מייעד לשותפי המחקר השונים. לא רק הידע של אנשים שהם בעלי ניסיון חיים בתחום הנחקר מקבל מקום במחקר, אלא גם הם עצמם, גופם, הופכים שותפים במהלך המחקר. עמדה זו משייכת את מחקר הפעולה המשתף למה שסמית מכנה מתודולוגיות מאתגרות קולוניזציה (decolonizing methodologies) (Smith, 1999) או למחקר נוגד דיכוי (anti-oppressive; Strier, 2007). עצם השותפות של בעלי העניין בהליך המחקרי מאתגרת את יחסי הכוח ומאפשרת שייכות במקום שבו היתה הדרה. בניגוד לגישות המחקריות הרואות בתוצרי המחקר את הממד המרכזי להשפעה, במחקר פעולה משתף ההליך המחקרי הוא ערוץ מרכזי להשפעה בכיוון של שינוי חברתי.

בשל ראשוניותו של המחקר המתואר כמחקר פעולה משתף, חשוב להציג מה למדנו ממנו. במקביל ליתרונות הגלומים במחקר פעולה משתף, יש לשים לב לשלוש סוגיות מכריעות בתכנון ובביצוע של פרויקטים דומים. הסוגיה הראשונה היא מי יוזם את המחקר. במקרה הנדון המחקר נערך ביוזמת אנשי אקדמיה. מטרתו היתה להגיב למגמה הכללית שרווחה באותה תקופה של האשמת מקבלי הקצבאות וביטול עמדתם, קולם והידע שלהם. מכיוון שמחקר פעולה משתף לא היה מקובל בישראל בהקשר של עוני, היתה אחת ממטרותיו להכיר את הגישה, לבחון את ישימותה ולהציגה לקהלים חדשים. המיקום החברתי האקדמי אפשר לחוקרת להשתמש במעמדה ובהשפעתה כדי לגייס גופים אחרים לגישה מחקרית חדשה. במחקרי פעולה משתפים אחרים שנערכו בעולם, המיקום החברתי של יוזמי המחקר משתנה מפרויקט לפרויקט. לפעמים אלה חברי ארגון חברתי שמזמינים אנשי אקדמיה לעבוד איתם, ובמקרים אחרים מדובר ביוזמה של אנשי אקדמיה שהם גם פעילים חברתיים החוברים לארגונים בעלי עניין. לפעמים החוקרים "מבפנים" הם חברים בארגון חברתי, ויש להם ניסיון כפעילים חברתיים עוד לפני המחקר, ואילו

בפרויקטים אחרים היוזמה של מחקר הפעולה המשתף היא הסיבה למפגש הראשוני בין החוקרים המקצועיים לבין החוקרים "מבפנים".

המיקום החברתי של יוזמי המחקר ושל משתתפיו משפיע על יכולתו של המחקר לקדם שינוי מדיניות או שינוי חברתי. בדוגמה שתיארנו במאמר זה המיקום האקדמי של יוזמת המחקר אפשר את קיומו של המחקר, אך יצר מגבלות בעיקר בכל הנוגע להמשך הקשר עם משתתפי המחקר בקהילה וכן בנוגע ליצירת פעולה מתמשכת למען השגת שינויים במדיניות. למשל: ניירות העמדה הצביעו על נקודות עיוורות או על בעיות רבות במדיניות הדיוור, הרווחה או החינוך, אך לא די בהצבעה על הכשלים כדי לחולל שינוי במדיניות ספציפית. לייקס וקוקילון אשר סוקרות מחקרי פעולה משתפים רבים הגיעו למסקנה ש"רבים מהפרויקטים והתוכניות [של מחקרי פעולה משתפים] שתוארו כאן לא משנים כוח או בונים תנועה די הצורך" (Lykes & Coquillon, 2007, p. 318). כדי לחולל שינוי משמעותי במציאות החברתית, יש צורך במאמצים אדירים, בשיתופי פעולה בין גופים שונים ובפעולה מתמשכת וארוכת טווח. לשם השגת שינוי במדיניות, למשל, נדרשת פעולה ישירה, ממוקדת ומתמשכת, הנעזרת באמצעים כמו הפעלת קבוצות לחץ, הקמת שדולה וכו'. דוגמה לפעולה כזו שהוזכרה לעיל היא מחקר הפעולה שיוזם הארגון הבריטי YWCA England and Wales, אשר בצירוף עם פעולות אחרות של הארגון, הביא לשינוי המדיניות בתחום החינוך המיני (Lavie-Ajayi, Jones, & Russell, in press). פעולה כזו אינה חלק מסדר היום של אנשי אקדמיה רבים ואינה מוערכת כעבודה אקדמית משמעותית, כך שאף שמדובר בגישה מחקרית, אקדמאים רבים אינם בוחרים בה.

הסוגיה השנייה נוגעת לסוג תוצרי המחקר העשויים להביא לשינוי חברתי. ברור שלא די בכתיבת מאמרים או דוחות מחקר כדי להביא לשינוי מדיניות או לשינוי חברתי. השינוי יתרחש, רק כשקובעי מדיניות או שחקני מפתח אחרים ישתמשו בממצאי המחקר (Horton & Mackay, 2001). כדי שכך יקרה, מוטלת על החוקרים המשימה ליצור תוצרי מחקר מגוונים. אלה יכולים להיות ניירות עמדה או דוחות אחרים המתאימים לקובעי מדיניות מחד גיסא או דוחות פופולריים המכוונים לקהילה ספציפית של בעלי עניין או לציבורים חברתיים רחבים מאידך גיסא. התוצרים של מחקרי הפעולה המשתפים שעורכת מישל פיין (Michelle Fine), למשל, מתפרסמים במקביל כמאמרים בכתיבת עת מקצועיים אך גם כניירות עמדה וגם באינטרנט כפרסום פופולרי, וכך הם מגיעים לידיעתם של קהלים רחבים ומגוונים. גם החוקרים מבפנים, אנשי הקהילה, מגויסים לעבודת השינוי, והם מציגים את המחקר לפני אנשי מקצוע ולפני קובעי מדיניות באמצעות השתתפות בכנסים, ועדות מקצועיות ועוד.

הסוגיה השלישית היא השותפות, מושג מפתח במחקר פעולה משתף, המחייב הבהרה. אין הכוונה לטעון שבמחקר פעולה משתף יש שוויון בין השותפים השונים. לא ניתן להתעלם, ואין כל צורך להתעלם, מהפנים השונות של אי השוויון בין חוקרים, אנשי

ארגונים חברתיים ואנשי הקהילה. מדובר באי שוויון מעמדי וכלכלי, אי שוויון ברמת ההשכלה ובמידת השליטה במיומנויות מחקריות. אי השוויון אינו מתבטל במחקר פעולה משתף, אבל הוא מקבל פנים שונות, שכן בהקשרים שונים אנשים שונים הם בעלי כוח יחסי.

למחקר פעולה משתף יכולות להיות תוצאות מגוונות. ניתן לזהות את תוצאותיו במישור של העצמת החוקרים “מבפנים” ושל יצירת שיתוף בין אנשים ממיקומים חברתיים שונים באופן שמחזק עקרונות דמוקרטיים. במובן זה מחקר פעולה משתף יכול להיתפס כגישה הקרובה לפעולתם של עובדים קהילתיים. אמנם עובדים קהילתיים אינם נוהגים לראות במחקר כלי לפעולתם, אבל ההיבטים של שותפות והתחלקות בידע למען קידום מטרותיה של קהילה אינם זרים לעבודה קהילתית. תוצר אחר של מחקר פעולה משתף הוא השינוי המיוחל במדיניות. מחקר פעולה משתף יכול להיות אמצעי חשוב להשגת שינוי במדיניות. אך כדי להשיג מטרה זו, על המחקר להתמקד בנושא ספציפי ולגזור ממנו מסקנות שניתן ליישמן בעזרת כלים אחרים כמו יצירת קואליציה, שימוש במדיה ולובינג. לשם כך יש צורך בשיתוף פעולה בין קהילה, אנשי ארגונים חברתיים וחוקרים מהאקדמיה, כשהחוקרים מובילים את החלק המחקרי עם אנשי הקהילה, תוך כדי שותפות הדוקה עם אנשי הארגונים החברתיים, ואילו אנשי הארגונים החברתיים והקהילה מובילים בשותפות עם החוקרים את החלק של הפצת הידע והשימוש בו לצורך שינוי מדיניות.

בהקשר זה עולה עוד לקח חשוב מניסיונו. אף שהאנשים שהשתתפו בקבוצות לא היו בעלי רקע של פעילים חברתיים, לא למדו להיות חוקרים ולא עברו שום הכנה לפני מחקר הפעולה, הם כולם הסכימו והיתה להם היכולת להביע את קולותיהם ואת הידע שלהם. באמצעות תהליך קצר הם ביררו לעצמם מה ברצונם לומר, והיו מוכנים לומר זאת בפורומים ציבוריים. אך התברר שלא די בכך. ובמלותיו של ברוננו טרדיה, מתנדב מתמיד בתנועת העולם הרביעי: “גילינו שהדבר העיקרי היה, לאו דווקא לאפשר לאנשים החיים בעוני להשמיע את קולם, אלא לפתוח את האוזניים שלנו. לא מדובר בהעצמתם של אנשים החיים בעוני, אלא בהפיכת אזרחים ומוסדות ליותר אנושיים” (Tardieu, 1999, p. 175).

השיעור שלמדנו הוא שאין האתגר האמיתי טמון דווקא ב”העצמה” של בני אדם בעוני, אלא בעיצוב הדיון הציבורי, כך שיהפוך לא רק באופן רשמי, אלא באופן אמיתי ועמוק לדיון מכליל ומשתף (Beresford et al., 1999; Lister et al., 2000). השגת מטרה זו דורשת תהליך ארוך טווח של הכשרת קובעי המדיניות, כדי שיוכלו להקשיב ולפתח דיאלוג עם אנשים החיים בעוני, שאין בו האשמה, אלא התבוננות ביקורתית על מבנים וארגונים חברתיים. למדנו שכדי שהדיון יהיה מכליל באופן משמעותי, על מחקר פעולה משתף להפוך מאירוע חד פעמי לשגרה, ועל אנשי אקדמיה לעבוד עקב לצד אגודל, יד

ביד, עם בני אדם שיש להם ניסיון ישיר בהתמודדות עם עוני ועם פעילים חברתיים שזו מטרת פעילותם.

מקורות

- אבירם, א' גל, ג' וקטן, י' (עורכים). (2007). עיצוב מדיניות חברתית בישראל. ירושלים: מרכז טאוב.
- אייזנשטדט, מ', גל, ג' ושפירא, א' (2007). לקראת מדיניות מבוססת ממצאים: סקירה שיטתית של תוכניות להתמודדות עם אבטלה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ט, 41-70.
- אלימלך, ע' (2004). "אני לא מפגרת, אני רק ענייה": השפעת החיים בעוני על חינוך. ארץ אחרת, 20, 24-27.
- בנבנישתי, ר', אסטור, ר"א וחורי-כסאברי, מ' (2008). מניעת אלימות והתמודדות עמה במערכת החינוך: הצעה למדיניות. דפים, 46, 93-114.
- בר, מ' (2000). ביורוקרטיה, פוליטיקה והבטחת הכנסה: תהליך קביעת המדיניות של חוק הבטחת הכנסה בישראל. ביטחון סוציאלי, 58, 54-75.
- בר, מ' (2001). מעורבותם של ארגוני רווחה וולונטריים בתהליכי קביעת מדיניות רווחה: תהליך קביעת תקנות 'ילד נכה'. חברה ורווחה, 21 (2), 129-158.
- ברגל, ד' (2002). מחקר פעולה: שילוב בין מחקר והתערבות מקצועית. חברה ורווחה, 22 (2), 243-251.
- גדרון, ב', בר, מ' וכץ, ח' (2003). המגזר השלישי בישראל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גל, ג' (2002). האומנם נטל מרצון? סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה 1920-1995. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גל, ג' (2004). ביטחון סוציאלי בישראל. ירושלים: מאגנס.
- גל, ג' (2004). מדיניות מבוססת על ממצאים בישראל: עבר, הווה ועתיד. ביטחון סוציאלי, 66, 5-8.
- גל, ג' (2005). מחשבות על הוראת מדיניות חברתית. ביטחון סוציאלי, 68, 5-8.
- דורון, א' (1985). מדינת הרווחה בעידן של תמורות. ירושלים: מאגנס.

- דורון, א' (1994). בזכות האוניברסליות: האתגרים של המדיניות החברתית בישראל. ירושלים: מאגנס.
- דורון, א' (2008). העניים כ"אחר" – עוני בישראל בשנות ה-2000. ביטחון סוציאלי, 77, 28-9.
- דורון, א' וגל, ג' (2000). מערכת הבטחת ההכנסה בישראל בפרספקטיבה בין-ארצית משווה. ביטחון סוציאלי, 58, 27-5.
- דורון, א' וקרמר, ר' (1992). מדינת הרווחה בישראל: מערכת הביטחון הסוציאלי במבחן המדיניות והביצוע. תל-אביב: עם עובד.
- וייס-גל, ע' (2006). פרקטיקה של מדיניות: מסגרת מושגית לפעולתם של עובדים סוציאליים. חברה ורווחה, כו, 477-445.
- וייס-גל, ע' (2007). גישת האדם בסביבתו וביטוייה באידיאולוגיה המקצועית ובפרקטיקה של עובדים סוציאליים בישראל. חברה ורווחה, 27 (4), 567-596.
- וייס-גל, ע' ולוין, ל' (2008). האם עובדים סוציאליים נדרשים לעסוק בפרקטיקת מדיניות? ניתוח תפקידי מקרה. ביטחון סוציאלי, 77, 58-29.
- ינאי, א' (2005). מקלטי נשים בישראל: מחדשנות וולונטרית לאימוץ ממלכתי. ביטחון סוציאלי, 70, 109-77.
- לאור, ג' ושפירו, ש' (2008). בחירות שכונתיות כתהליך מונחה על ידי עובדים סוציאליים קהילתיים. חברה ורווחה, 28 (3-2), 246-225.
- נאוה, ר' (2006). ייצוגי עוני: ההבניה החברתית של עוני ועניים בעיתונות הכתובה בישראל. עבודת מחקר לתואר מוסמך. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- סולומון, ד' (1989). המלחמה שאחרי המלחמה: השפעת תסמונת פוסט-טראומטית של חיילים על בני משפחותיהם. חברה ורווחה, י' (2), 118-110.
- סוסקולני, ו' (1988). השילוב והתרומה של מחקר לפרקטיקה של עבודה סוציאלית במערכות בריאות. חברה ורווחה, ח' (3), 237-225.
- עזאיזה, פ', בר-המבורגר, ר' ומורן, מ' (2007). השימוש בחומרים פסיכו אקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידימיולוגי. חברה ורווחה, 27 (3), 402-377.
- פרל, ג' ופלד, ע' (2007). פיתוח מודל מובנה לעבודה קבוצתית רגישה לתהליכים בקבוצה. חברה ורווחה, 27 (4), 642-621.

- קאופמן, ר' וגדרון, ב' (2006). מיסוד והתמחות המחאה? מאפיינים ומגמות בהקמת ארגונים לשינוי חברתי בישראל. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.
- קאופמן, ר' וסלונים-נבו, ר' (2004). חוסר ביטחון תזונתי ורעב בקרב אוכלוסיות מצוקה בנגב: ממצאים ממחקר גישוש. ביטחון סוציאלי, 65, 33-54.
- קופ, י' (עורך). (1986). הקצאת משאבים לשירותים החברתיים. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- קושר, ח', בן-אריה, א' וכהן, ש' (2009). ילדים עולים בישראל 2009. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד והמשרד לקליטת עלייה.
- קטן, י' (2008). הפרטה חלקית בשירותי הרווחה האישיים בישראל: תמונת מצב ולקחים ראשוניים. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- קרומר-נבו, מ' (2003). תרומתם של אנשים החיים בעוני לידע אודות עוני: אתגר למדיניות, מחקר ופרקטיקה. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- קרומר-נבו, מ' וברק, ע' (2006). מחקר פעולה משתף: מערכות הרווחה מנקודת מבטם של צרכני שירותי הרווחה. ביטחון סוציאלי, 72, 11-37.
- רוזנפלד, י"מ (1993). שותפות: קווים לפיתוח פרקטיקה עם ולמען אוכלוסיות מובסות. חברה ורווחה, י"ג (3), 225-236.
- רוזנפלד, י"מ וסייקס, י' (2000). "והיינו הולמים" – לקראת שירותים טובים דיים בעבור משפחות וילדים. חברה ורווחה, כ, 421-443.
- שמיר, ה' (2006). דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה. מוגש לראש ממשלת ישראל ולשר הרווחה. ירושלים: מדינת ישראל.
- Adams, P. (2004). Classroom assessment and social policy: addressing challenges to teaching and learning. *Journal of Social Work Education*, 40, 121-142.
- Adler-Ben Dor, I. & Savaya, R. (2007). Community rehabilitation for persons with psychiatric disabilities: Comparison of the effectiveness of segregated and integrated programs. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 31, 139-148.

- Ajzenstadt, M. (2009). Moral panic and neo-liberalism: The case of single mothers on welfare in Israel. *British Journal of Criminology*, 49, 68-87.
- Al-Krenawi, A. & Slonim-Nevo, V. (2008). Psychosocial and familial functioning of children from polygynous and monogamous families. *The Journal of Social Psychology*, 148, 745-784.
- Bargal, D. (2008) Action research: A paradigm for achieving social change. *Small Group Research*, 39, 1, 17-27.
- Barsky, R. F. (1990). Introduction: Bakhtin, Otherness and the social role for interpretive work. *Discourse Social/ Social Discourse* 3, (1,2), VII-IX.
- Ben-Ari, A. & Dayan, D. (2008). Splitting and integrating: The enabling narratives of mental health professionals who lived with domestic and intimate violence. *Qualitative Inquiry*, 14 (8), 1425-1443.
- Bennett, F. & Roberts, M. (2004). *From input to influence: Participatory approaches to research and inquiry into poverty*. York: The Joseph Rowntree Foundation.
- Beresford, P. (2000). Service users' knowledges and social work theory: Conflict or collaboration? *British Journal of Social Work*, 30, 489-503.
- Beresford, P. (2001). Service users. *British Journal of Social Work*, 31, 629-630.
- Beresford, P. & Croft, S. (2004). Service users and practitioners reunited: The key component for social work reform. *British Journal of Social Work*, 34 (1), 53-68.
- Beresford, P. & Evans, C. (1999). Research note: Research and empowerment. *British Journal of Social Work*, 29, 671-677.
- Beresford, P., Green, D., Lister, R., & Woodward, K. (1999). *Poverty first hand: Poor people speak themselves*. London: Child Poverty Action Group.

- Beresford, P. & Turner, M. (1997). *It's our welfare: Report of the citizens' commission on the future of the welfare state*. London: National Institute for Social Work.
- Beresford, P. & Wilson, A. (1998). Social exclusion and social work: Challenging the contradictions of exclusive debate. In M. Barry & C. Hallett (Eds.), *Social exclusion and social work: Issues of theory, policy and practice* (pp. 85-96). Dorset: Russell House Publishing.
- Billups, J. O. (2002). *Faithful angels: Portraits of international social work notables*. Washington, DC: National Association of Social Workers.
- Burgess, H. & Taylor, I. (2005). *Effective learning and teaching in social policy and social work*. London: RoutledgeFalmer.
- Campbell, R., Sefl, T., Wasco, S. M., & Ahrens, C. E. (2004). Doing community research without a community: Creating safe space for rape survivors. *American Journal of Community Psychology*, 33, 253-261.
- Chataway, C. J. (2001). Negotiating the observer-observed relationship: Participatory action research. In D. L. Tolman & M. Brydon-Miller (Eds.), *From subjects to subjectivities: A handbook of interpretative and participatory methods* (pp. 239-255). New-York: New York University Press.
- Crewe, E. & Young J. (2002). *Bridging research and policy: Context, evidence and links*. Working paper 173, Overseas Development Institute, UK: London. Retrieved June 4, 2009, from: <http://www.odi.org.uk/resources/download/151.pdf>
- Cwikel, J., Ilan, K., & Chudakov, B. (2003). Women brothel workers and occupational health risks. *Journal of Epidemiology Community Health*, 57, 809-815.
- Fals-Borda, O. (1979). Investigating reality in order to transform it: The Colombian experience. *Dialectical Anthropology*, 4, 33-55.

- Fine, M. (2007a). An epilogue of sorts. In J. Cammarota & M. Fine (Eds.), *Revolutionizing Education* (pp. 213-234). New York: Routledge.
- Fine, M. (2007b). Feminist designs for difference. In S. N. Hesse-Biber (Ed.), *Handbook of feminist research: Theory and praxis* (pp. 613-620). Thousand Oaks: Sage.
- Fine, M. & Torre, M. E. (2004). Re-membering exclusions: Participatory action research in public institutions. *Qualitative Research in Psychology, 1*, 15-37.
- Fine, M., Torre, M. E., Boudin, K., Bowen, I., Clark, J., Hylton, D., Martinez, M., et al. (2001a). *Changing minds: The Impact of college in a maximum security prison*. New York: Ronald Ridgeway Inc.
- Fine, M., Torre, M. E., Boudin, K., Bowen, I., Clark, J., Hylton, D., Martinez, M., et al. (2001b). Participatory action research: From within and beyond prison bars. In P. Camic, J. E. Rhodes & L. Yardley (Eds.), *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Fine, M. & Weis, L. (1998). *The unknown city: Lives of poor and working-class young adults*. Boston: Mass, Beacon Press.
- Fisher, R. (1995). Political social work. *Journal of Social Work Education, 31*, 194-203.
- Fraser, N. (1989). *Unruly practices: Power, discourse and gender in contemporary social theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press and Polity Press.
- Gal, J. & Weiss, I. (2000). Policy-practice in social work and social work education in Israel. *Social Work Education, 19*, 485-499
- Gibbs, A. (2001). The changing nature and context of social work research. *British Journal of Social Work, 31*, 687-704.

- Gramsci, A. (1971). *Selections from prison notebooks*. New York: International Publication.
- Haj-Yahia, M. M. (2000). Wife abuse and battering in the sociocultural context of Arab Society. *Family Process*, 39 (2), 237-255.
- Hanney, S. R., Gonzalez-Block, M. A., Buxton, M. J., & Kogan, M. (2003). The utilization of health research in policy-making: Concepts, examples and methods of assessment. *Health Research Policy Systems* 1, 2.
- Hare, I. (2004). Defining social work for the 21st century. *International Social Work*, 47, 424-407.
- Haynes, K. S. & Mickelson, J. S. (2003). *Affecting change: Social workers in the political arena* (5th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Hoefler, R. (1999). The social work and politics initiative: A model for increasing political content in social work education. *Journal of Community Practice*, 6, 71-87.
- Hoefler, R. (2006). *Advocacy practice for social justice*. Chicago, Ill : Lyceum.
- Horton, D. & Mackay, R. (2003). Using evaluation to enhance institutional learning and change: Recent experiences with agricultural research and development. *Agricultural Systems* 78, 127-142.
- Jansson, B. S. (2003). *Becoming an effective policy advocate: From policy practice to social justice* (4th ed.). Pacific Grove: Thomson, Brooks/Cole.
- Kemmis, S. & McTaggart, R. (1988). *The action research planner*. Geelong: Deakin University.
- Kemmis, S. & McTaggart, R. (2000). Participatory action research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed., pp. 567-605). London: Sage Publications.

- Kogan M. & Henkel M. (1983). *Government and research*. London, Heinemann.
- Krumer-Nevo, M. & Barak, A. (2007). Service users' perspectives on the benefits system in Israel: A participatory action research. *Social Policy & Administration* 40, 774–790.
- Krumer-Nevo, M. & Barak, A. (2007). Are we ready to hear what clients want to tell us? Service users and personal social services in Israel. *Journal of Social Service Research*, 34, 27-42.
- Lavie-Ajayi, M. (2007). *Is it a sex thing?* Oxford: YWCA England & Wales.
- Lavie-Ajayi, M., Jones, C., & Russell, L. (in press). Social sex: Young women and early sexual relationships. In M. Barker & D. Langdrige (Eds.), *Understanding Non-monogamies*. London: Routledge.
- Lister, R. (2005). *Poverty*. London: Polity Press.
- Lister, R., Beresford, P. Green, D. A., & Woodard, K. (2000). Where are 'the poor' in the future of poverty research? In J. Bradshaw & R. Sainsbury (Eds.), *Researching poverty* (pp. 284-304). Aldershot: Ashgate.
- Lykes, M. B. & Coquilon, E. (2007). Participatory and action research and feminisms: Toward transformative praxis. In S. N. Hesse-Biber (Ed.), *Handbook of feminist research: Theory and praxis* (pp. 297-326). Thousand Oaks, Sage.
- Masters, J. (1995). The history of action research. In I. Hughes (Ed) *Action Research Electronic Reader*. Sydney: The University of Sydney. Retrieved April 23, 2009, from <http://www.behs.cchs.usyd.edu.au/arow/Reader/rmasters.htm>
- McMillian D. W. & Chavis, D. M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14, 6-23.

- McTaggart, R. (1991). Guiding principles for participatory action research. In R. McTaggart (Ed.), *Participatory action research: International contexts and consequences* (pp. 25-44). Albany, NY: State University of New York.
- Mills, C. W. (1959). *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Naples, N. (2003). *Feminism and method: Ethnography, discourse analysis, and activist research*. New York: Routledge.
- NASW (1995). People in the news. *NASW News*, 40, 7:15.
- Peled, E., Eisikovits, Z., Enosh, G., & Winstok, Z. (2000). Choice and empowerment for battered women who stay: Toward a constructivist model. *Social Work*, 45, 9-25.
- Piachaud, D. (1987). Problems in the definition and measurement of poverty. *Journal of Social Policy*, 16, 147-164.
- Powell, J. & Causby, V. D. (1994). From the classroom to the capitol - from MSW students to advocates: Learning by doing. *Journal of Teaching in Social Work*, 9, 141-154.
- Reason, P. & Bradbury, H. (2001). Introduction. In P. Reason & H. Bradbury (Eds.), *Handbook of action research: Participative inquiry and practice* (pp. 1-14). London: Sage Publications.
- Reason, P. & Torbert, W. R. (2001). Toward a transformational science: A further look at the scientific merits of action research. *Concepts and transformations*, 6, 1-37.
- Rodwell, M. K. (1998). *Social work constructivist research*. New York: Garland Publishing.
- Roer-Strier, D. (2001). Reducing risk for children in changing cultural contexts:

- Recommendations for intervention and training. *Child Abuse & Neglect*, 25, 231-248.
- Roer-Strier, D., Strier, R., Este, D., Shimoni, R., & Clark, D. (2005). Fatherhood and immigration: Challenging the deficit theory. *Child & Family Social Work*, 10, 315-329.
- Row, G. & Frewer, L. J. (2000). Public participation methods: A framework for evaluation. *Science, Technology Human Values*, 25, 3-29.
- Saulnier, C. F. (2000). Policy practice: Training direct service social workers to get involved. *Journal of Teaching in Social Work*, 20, 121-144.
- Schneider, R. L. & Lester, L. (2001). *Social work advocacy: A new framework for action*. Australia: Brooks/Cole.
- Secombe, K. James, D., & Walters, K. B. (1998). "They think you ain't much of nothing": The social construction of the welfare mother. *The Journal of Marriage and the Family*, 60, 849-865.
- Smith, D. (2001). *What are intellectuals for?* Inaugural lecture delivered at Loughborough University 2001, May. Retrieved July 10th 2009 from www.lboro.ac.uk/departments/ss/what_are/htm.
- Smith, L. T. (1999). *Decolonizing methodologies: Research and indigenous people*. London: Zed Books.
- Solomon, Z., Shklar, R., & Mikulincer, M. (2005). Front line treatment of combat stress reaction: A 20 year longitudinal evaluation. *American Journal of Psychiatry*, 162, 2309-2314.
- Strier, R. (2007). Anti-Oppressive research in social work: A Preliminary definition. *British Journal of Social Work*, 37, 857-871.
- Tardieu, B. (1999). Building a partnership with 'Fourth World Families': The severely poor as leaders. In A. Ben Arie & Y. Zionit (Eds.), *Children in Israel on the threshold of the new millennium*. Jerusalem: National Children's Welfare Council and Ashalim.

- Trostle J., Bronfman M., & Langer A. (1999). How do researchers influence decision-makers? Case studies of Mexican policies. *Health Policy Plan, 14*, 103-114.
- Weiss, I., Gal, J., & Katan, J. (2006). Social policy for social work: A teaching agenda. *British Journal of Social Work, 36*, 789-806.
- Wyers, N. L. (1991). Policy-practice in social work: Models and issues. *Journal of Social Work Education, 27*, 250-241.
- Zeira, A., Benbenishty, R., & Astor, R. (2002). Sexual harassment in Jewish and Arab public schools in Israel. *Child Abuse and Neglect, 26*, 149-166.